

CLAUDE CAHEN:

A KÖZÉPKORI MUSZLIM KELET GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

(Studia Islamica, fasc. 3. 1955. 93–115.)

A jelenlegi Orientalista Kongresszus résztvevői Cambridgebe való érkezésükkor *Orientalism and History*¹ címmel egy brossurát kaptak: ez nem volt teljesen véletlen. Tény, hogy az orientalisztika és a történelem közötti kapcsolatokban van probléma, s lehetetlen, hogy a keletkutatók és a történészek ne ébrednének ennek egyre inkább tudatára. És egy egybeesés révén, amit akkor még nem tudtam, éppen azt terveztem, hogy e probléma néhány aspektusáról fogok beszélni kollégáimnak az iszlám szekcióban; ezeknek a talán kissé kíméletlen reflexióknak — amiket ők csakugyan meg akartak hallgatni² — a némileg kijavított és kiegészített előadását találják meg itt alább.

Nem tudnám jobban elkezdni, mint hogy idézzek valakit azok közül, akik számára képzettségük a legintenzívebben érezteti egy ilyen vizsgálat szükségességét; „megjegyezték — kezdi az iszlámról szóló cikkét Bernard Lewis az idézett kiadványban³ —, hogy az arabok történetét Európában jórészt olyan történészek írták, akik nem tudtak arabul, vagy olyan arabisták, akik nem ismerték a történelmet”. Egy szellemes megjegyzés formájában olyan megállapításról van itt szó, ami sajnálatos módon nagy vonásokban ránk vonatkozik. Valóban kevés az olyan történész, aki a Kelettel foglalkozik és majdnem olyan ritka az olyan orientalista, akinek történész képzettsége van. Az orientalisták többségét eredetileg vagy olyan emberek alkották, akik első ismereteiket a Keletről az üzleti ügyek, az államigazgatás, a hittérítés révén szerezték, vagy olyan tanárok, akik tanulmányaik során elsősorban természetesen nyelvészeti képzésre törekedtek. Semmiképpen sem becslöm alá azt a hatalmas értéket, amelyet az így képzett orientalisták bizonyos történelmi munkái felmutatnak: meg vagyok róla győződve, hogy azok, akik leginkább szívügyüknek tekintik a keleti történelem fejlesztését, elsőként értenek velem egyet abban, hogy a keletkutatás szerepe a maga egészében — bármilyen jelentősek is bizonyos más kvalitásai — a történelmi felkészültség elégtelenségéről tesz tanúbizonyságot, és hogy Kelet történelmi kutatása következőképpen nagyobb késésben van a nyugatihoz képest, mint amit a kutatás feltételei igazolnának.

Miközben üzletemberek, tisztviselők, misszionáriusok művelték, a keleti történelem gyakran olyan érdekek vagy gondolatok szolgálatában állt, amelyek forrása nem a történelem követelményeiben rejtett, s olyan módszerek alapján, amiket inkább az amatőröknél szokásos módszertani hiány jellemezett. A hozzáértő tudósok által művelt keleti történelem nyilvánvalóan sokkal komolyabb módszerekkel dolgozik, de még mindig két olyan közös hibával, amit az ilyen vagy olyan különleges mű érdeme sem feledtet: egyfelől, ezek a tudósok általában európaiak lévén – amiért nem lehet őket vádolni –, a keleti történelmet időnként nem annyira saját követelményeinek függvényében vizsgálták, mint inkább az európai történelemmel való kapcsolataiban vagy azon európai társadalmi környezet elfogultságával, amelyhez tartoztak; másfelől, az orientalisták és a történészek közötti eredeti szétválás okozta azt, hogy a keleti és a nyugati történelem egyaránt a maga útján haladt, hogy az utóbbi módszerei tökéletlenül hatoltak be az előbbibe, hogy az általuk felvetett problémák nincsenek egymással kapcsolatban, s hogy – még általánosabban – a kutatások között – bármilyen is a belső értékük – olyan meg-nem-feelés, kommunikáció-hiány áll fenn, amely mindkét történelemre egyaránt káros. Persze minden társadalomnak megvan a maga sajátossága, s törvényszerű és szükséges, hogy saját területén helyezkedjék el ahhoz, hogy megítélhessék: nem kevésbé szükséges azonban visszahelyezni az emberi történelem egészébe is, amelytől sosem válik el. És ha megengednek nekem egy kissé vakmerő állítást: a történelem folyamán bármennyire is adódhatott valóságos eltolódás Európa és a világ egyéb részei között, mindazonáltal magában az „orientaliztika” fogalmában benne rejlik valami paradox és nehezen alátámasztható dolog – ez ugyanis már az elnevezés révén is az emberiséget egy nyugati és egy keleti részre látszik felosztani. A munka technikai specializálódása bizonyára elkerülhetetlenné teszi, hogy mindig legyenek olyan történészek, akik Egyiptomot vagy Perzsiát, a muszlim szellemiséget vagy a spanyol-mór művészetet kutatják, éppen úgy, ahogy vannak történészei Franciaországnak és Németországnak, a reformkornak vagy a gótikus művészetnek. Ám nagyon is természetellenes dolog az, hogy a történészek és a keletkutatók között valahol a keleti Mediterraneum táján demarkációs vonal húzódna a fenntartott vadászterületek között, mint ahogy ezt a mi történész és orientalista kongresszusaink ismételtelen és fölöttébb szabályosan demonstrálják.

Egyebek között a következő következtetés kínálkozik: több orientalista történészt, több történész orientalistát kellene képezni. De ez azt jelentené, hogy a különböző országokban, mindegyikben a saját körülményei sze-

rint átgondolnánk az orientalisztika és a történelem-oktatásunkat. Hogyan várhatnánk el egy olyan kollegánktól, aki mélyen meg van győződve a keleti történeti kutatás fellendítésének szükségességéről, hogy úgy végezze mindezt hivatalos működésében, ahogy szeretné, amikor annak háromnegyed részét kötelezően a nyelvoktatás foglalja le?⁴ Hogyan kívánhatnánk, hogy egy történelemtanár vagy tanítványai valóban „orientalizálódjanak”, amikor az általuk folytatott tanulmányok programjai csak futó célzásokat tesznek a Keletre vonatkozóan? Amikor a keleti történelem rendelkezésére álló posztok száma nem lesz ennyire nevelésesen csekély, amikor oktatásukat megfelelőbben integrálják abba, amit a történelem vagy a keletkutatás jelöltjeinek követniük kell, akkor válik lehetővé, hogy azt a kiegyensúlyozottabb orientációt adjuk tudományágunknak, amely feltétlenül szükséges. Ám ehhez az kell, hogy a történészek és az orientalisták előzetesen tudatára ébredjenek ennek a szükségszerűségnek.

Ha a muszlim népek számára fejlődésük feltételei megengedték volna, hogy jóval nagyobb részt vállaljanak saját történelmük modern kidolgozásában, ha a nyugati keletkutatás fejlődése nem hozta volna létre ezt a szakadékot azon diszciplínák között, amelyeknek egyetlen törzs két ágának kellene lenniük, akkor – amikor mérleget akarunk készíteni a muszlim történelemre vonatkozó kutatásokról – talán nem állapíthatnánk meg szinte érintetlen nagy területek létezését, amelyek közül számomra a legdrámaibb esetnek a gazdaság- és társadalomtörténet látszik – mégpedig teljes egészében. Azt a néhány munkát, amit a kultúrtörténet, sőt néha még a politikai történet terén is el kell végezni, természetesen el kell végezni, a valóságos feladatok aránylag jelentősek: ám mit tud velük szemben felmutatni a muszlim világ gazdaság- és társadalomtörténete? Azt hihetnénk, hogy a muszlim világot majdnem kizárólag kormányzók, tudósok és művészek alkották! Távol áll tőlem az a gondolat – ez fordított előjellel lenne ugyanolyan szélsőséges –, hogy alábecsüljem szerepüket; anélkül, hogy itt fel akarnám eleveníteni a történelmi materializmus védelmezői és ellenzői közötti örök vitát, alig látunk ma olyan nyugati középkorral foglalkozó történészt, aki a gazdasági és társadalmi struktúrák tanulmányozását ne tekintené tudományága lényeges szektorának. És ha bizonyos komparatista kíváncsiság által fűtve egy ilyen történész olyan orientalista keresésére indulna, aki képes lenne párhuzamos információkat nyújtani számára a középkori Közel-Keletről, brutálisan meg kell mondani, általában nem találna ilyet.⁵ Nyomban persze finomítok.

Sylvestre de Sacy, von Kremer, van Berchem, Becker, Barthold, Mez és többen az elhunytak közül, és mások az élők közül annyival járultak hozzá e téren folyó kutatásainkhoz, hogy annak jelentőségét bármi másnál kevésbé vonom kétségbe. Ugyanakkor nagy részükről habozunk kimondani, hogy valóban gazdaság- és társadalomtörténész lett volna: jogtudósok, közigazgatási intézmények kutatói, a szakásokra vonatkozó tények gyűjtői voltak, akik a dolgok természete szerint társadalmi és gazdasági anyaggal találkoztak, de akikről ritkán mondhatjuk el, hogy abból indultak volna ki, vagy az lett volna vizsgálatuk központja vagy célja. És nem az a legfontosabb, hogy ők efféle tanulmányokat folytattak, amelyek éppolyan jogosak, mint amelyekre ösztönözni szeretnénk utódaikat, hanem az, hogy úgy tűnik, sem mások, sem az ő számukra nem volt érzékelhető a nézőpont különbsége.⁶

Felhozhatják velem szemben, hogy a történelmet a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján írjuk, és csak azt mondathatjuk el általuk, amit azok maguk közölni akarnak. Nem hiszem, hogy ez teljesen helytálló ellenvetés volna. Természetesen kénytelenek vagyunk a dokumentumokból a maguk adottságai szerint kiindulni, és személyes kutatásaim során éppen eléggé tapasztaltam, hogy mennyire ritkán jellemzi azokat az az irányultság, ahogy mi szeretnénk. Mindenképpen azzal kell kezdeni, hogy összeállítsunk belőlük egy durva leltárt; és senki sem törhetne pálcát azok fölött, akik elsőként lépve a pályára, a kissé véletlenül felderített dokumentumokból minden teketória nélkül kiszűrték közvetlen hozadékukat, anélkül, hogy látszólag más dolgok is nyugtalanították volna őket. Még mélyebben: az a módszer, ahogyan egy társadalmat ezek, vagy azok a tagjai bemutatnak, magában véve olyan realitás, amelyet – akár tetszik, akár nem – nem hagyhatunk számításán kívül: bizonyára nem teljesen véletlen, hogy a muszlim irodalom olyan keveset beszél a parasztokról. Ugyanakkor még tovább kell lépni. Meg kell mondani, hogy a dokumentumokat bizonyos mértékig úgy találjuk meg, ahogy keressük, s nem találjuk meg azokat, amelyeket nem keresünk. Meg kell mondani, hogy összeállítóinak tudta nélkül minden dokumentum elmond még mást is azon kívül, mint aminek közlésére elkészítették, és végighallgatva mindazt, amit mondani akart nekünk, jogunk és kötelességünk elővenni a kérdőíveinket és megkérdezni azt, ami bennünket érdekel. Nem csak azért, mert – ha szabad így mondanom – csupán így fogjuk belőlük az összes levet kisajtolni, hanem azért is, mert ha nem ily módon járunk el, azt kockáztatjuk, hogy az összes civilizáció bemutatásának és felfogásának a szomszédokhoz viszonyított eredetiségét *a priori* módon teljes strukturális heterogenitásnak fogjuk fel, vagy ellenkezőleg, a verbális

hasonlóságokat valóságos párhuzamoknak.⁷ Egyszóval azért, mert csak így művelhetjük azt az összehasonlító történelmet, amely egyedül adja meg minden történelem valódi jelentését.

Természetesen nem áll módomban, hogy szemlét tartsak itt az összes olyan forrásanyag felett, amely alkalmas a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetének szolgálatára: ezek általában összekeverednek egész történelmének forrásával. Néhány rendszertelen megjegyzés azonban nem lesz talán haszontalan.

Európa gazdaság- és társadalomtörténetét mindenekelőtt a levéltári anyag segítségével írják. A muszlim világra vonatkozóan – eltekintve Egyiptől – nagyjából nem rendelkezünk ilyenekkel. Őszintén szólva ezt az állítást nem tarthatjuk véglegesnek. Meglehet, hogy az oszmán birodalom előtt a muszlim világ nem őrizte meg olyan hatékonyan a levéltárakat mint a Nyugatot. Ugyanakkor vannak *waqf*- és egyéb iratok. Jól tudom a más országok esetében is ismert anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyek megakadályozzák, hogy ezek az eszközök egyik napról a másikra rendelkezésünkre álljanak. De azt hiszem, a dolog ilyen állásért az orientalisták is felelősek. Amikor azt látjuk, hogy levéltári okmányok kötetei nem messzebb, mint Bécsben alszanak háromnegyed évszázada,⁸ anélkül, hogy egy vagy két tudósnál több megnézte volna őket, kénytelenek vagyunk arra következtetni, hogy ha a számunkra fontos levéltári gyűjteményeket nem fedeztük föl, az nem csupán a dolog nehézségeiből fakad, hanem egész egyszerűen abból is, hogy nem keressük őket. Az orientalisták keresték az irodalmi műveket: mennyire kutatták a levéltárakat? Ha csak keresték, publikálták és kiaknázták volna azt a néhány szöveget, amit a véletlen juttathatott volna⁹ a kezükre, kétségtelenül könnyebb lenne ma leküzdeni azokat az anyagi és erkölcsi nehézségeket, amelyekre céloztam.¹⁰ Lassacskán megértjük ezt. A cambridgei kongresszuson hallottuk, amint Roehmer előterjesztett egy tervet azoknak a perzsa dokumentumoknak az összegyűjtésére és leltárak elkészítésére, amelyek részben közvetlenül, részben az *insā'*-gyűjteményekben őrződtek meg: igencsak szükséges lesz eljutni odáig, hogy – bármennyire fokozatosan is, de – elkezdjünk egy hasonló munkát az egész arab nyelvű világra vonatkozóan.¹¹

Természetesen nem várunk az ilyen kutatások bizonytalan és lassú eredményére ahhoz, hogy jelenlegi eszközeinkkel megtegyük az első lépéseket azon az úton, amelyre követőink talán jobban felfegyverkezve léphetnek majd rá. Ha a források összes fajtáját kombinálni tudjuk, az irodalmi források az információk olyan fegyvertárát szolgáltatják, amely nem is any-

nyira nyomorúságos, mint olykor lustán hinni látszunk. Csak azt kell megfontolni, hogy minden forrás-típus képes adni, vagy hajlamos arra, hogy rendszeresen elhallgasson valamit. A történészek, geográfusok, jogtudósok, tudósok stb. a valóságnak nem ugyanazon szeleteit látják, és főleg nem azonos látószögből, azonos törekvések jegyében látják a valóságot. A muszlim és nem-muszlim szerzők tekintete nem ugyanazokra a társadalmi környezetekre s nem ugyanazokra az intézményekre irányul. Helyénvaló lenne tehát ezeket kiegészíteni, vagy méginkább egyiket a másikkal próbára tenni. És ennek érdekében tudni kell, hogy mit akarunk kérdezni tőlük.

Nézzék el nekem, hogy ilyen egyszerű dolgot is megemlítek: az iszlám világ térben és időben ugyanolyan kiterjedt, mint a középkori Európa, és a Szent Könyv közössége sem ahhoz nem elegendő, hogy egy egyiptomi papiruszt értékesse tegyen akár Irán, akár a Magrib szempontjából, sem ahhoz, hogy egy Cabásszida jogtudósna értéket kölcsönözzön a mamlúk korra vonatkozóan. Márpedig elvégzendő kutatásunk csak akkor kaphatja meg teljes értelmét, ha összehasonlító és fejlődésre irányuló lesz; ha a muszlim társadalmat általában összehasonlítja azokkal, amelyek körülveszik, megelőzik vagy utána következnek. Ez a kutatás magában foglalja a muszlim világon belüli különböző társadalmak összehasonlítását is. Másrészt e kutatás során emlékezetben tartjuk, hogy csak alakulóban levő valóság létezik, s azt, hogy amit meg kell rajzolni, az nem lehet statikus tabló, hanem a fejlődés folyamata. Módszertanilag ezek az elemi igazságok azt jelentik, hogy minden szöveget – ha elvont is – nem csupán önmagában véve alapvetően fontos földrajzilag meghatározni, kronológiailag elhelyezni – ami viszonylag könnyű –, hanem ugyanazon szövegen belül az eltérő rétegeket és azokat a különböző elemeket is, amelyekből létrejöhetett. Ebből természetesen nem következik, hogy azután tilos, hanem éppen kívánatos, hogy egymás által világítsuk meg a megszerzett ismereteket; de azzal a feltétellel, hogy azok összevetéséről van szó, s nem arról, hogy nem tudom miféle differenciálatlan magmát gyártsunk belőlük, amely legfeljebb arra jó, hogy a joghallgatók kedvüket leljék benne, de amelyben egyetlen konkrét társadalom sem ismerne magára.

Bizonyára a jogtudósok vetik fel e tekintetben a legkényesebb problémákat, amelyekről talán röviden szót ejthetünk. Egészében véve a muszlim jogtudósokat illetően a történelemtudomány két szélsőséges attitűd között látszik egyensúlyozni: hol arra szorítkoznak, hogy modern nyelvre fordítanak le olyan intézmény-leírást, mint amelyet például al-Māwardínál találunk, mintha mindaz, amit ennél a 11. századi irakinál fellelünk, automatikusan

alkalmazható lenne Sziciliára vagy magára Irakra, akármilyen időszakban; hol pedig ellenhatásképpen kijelentik, hogy műve pusztá elképzelés, amelyből semmiféle valóságos dolgot nem lehet meríteni, s ezzel kész. A helyes magatartásnak az előbbi kettő közül egyikhez sincs köze. Ez mindenekelőtt abban áll, hogy pontosan elhelyezzük al-Māwardit, mégpedig oly módon, hogy megállapítjuk: értekezése annak a – kalifátus talpraállítására irányuló – törekvésnek a része, amelyet a būyida rendszer széthullásának elősegítése érdekében fejtettek ki, és amely a szeldzsuk szultánátus megteremtéséhez vezetett. Továbbá abban áll, hogy megállapítjuk: a jogtudós módszere az, hogy koherens tablót állít össze azokból az elemekből, melyeket egyenlő értékűeknek ismer el, de amelyek eltérő helyekről és időszakokból származnak, s mindezt oly módon, hogy egymás mellé helyezi azokat a véleményeket, amelyeket különböző körülmények között fejeztek ki; továbbá úgy jár el, hogy azonos horizontális síkra helyezi azokat az intézményeket, amelyek vertikálisan követték egymást az idő folyamán: például – hogy arról beszéljek, amit a legkevésbé rosszul ismerek – az *iqṭāʿ ʿamllk*-ot és az *iqṭāʿ ʿistiḡlāl*-t.¹² És végül a helyes magatartás azt jelenti, hogy megértjük: ha a jogtudós a dolgokat előre meghatározott elméleti fogalmak sémáján keresztül mutatja be, az bizonyára azt eredményezi, hogy sok, számára érdektelen tényt figyelmen kívül hagy, de ebből nem következik az, hogy ne lennének valódi tények azok, amelyeket a maga keretében és szóhasználatával előad, s főleg, hogy valamilyen probléma kapcsán ne szállítana közvetett információt, aminél is semmi ok nincs arra, hogy torzított legyen: látjuk például, hogy mit adhatott R. Brunschvignak a muszlim városok életéről egy olyan jogi irodalom, amit bizonyosan nem arra szántak, hogy számára mindent nyújtsa.¹³ Természetesen az ilyen információk értékének, térbeli és időbeli megoszlásuknak stb. pontos meghatározásához csak olyan más kategóriába tartozó források legalább részleges összevetésével juthatunk el, amelyek más nézőpontot képviselnek.

Ezekkel kapcsolatban arra szorítkozom, hogy egy szóval emlékeztetek egy műfajra, amit általában a tudománytörténet specialistáinak engedtek át. A matematikai értekezések, egészen sajátosan, távol állnak attól, hogy mindig tiszta absztrakciók legyenek, és olyan adatokat szolgáltatnak a gazdaságtörténet részére, amelyeket nem lehet jogászai takargatással gyanúsítani.¹⁴

Anélkül, hogy tovább időznék ezeknél a megjegyzéseknél, amiket többek közt csupán a példa kedvéért tettem, levonhatjuk tehát a következtetést, hogy lehetséges hivalkodás nélkül tanulmányozni a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét: a következő oldalakon néhány

kutatási irányt szeretnék ajánlani, amelyek – s ez magától értetődik – semmiképpen sem zárnak ki másféle kutatásokat, és csupán kijelentő értékük van.

A muszlim világ történetét rendszerint Mohameddel kezdik el, s a színhely az Arab félsziget. Ez teljesen jogos akkor, ha az iszlám vallásra vagy az arab hódításra akarjuk vetni a hangsúlyt. Ellenben a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjából, úgy tűnik, a perspektíva nyerne azzal, ha fordítva járnánk el. Az ún. muszlim világ valójában majdnem teljes egészében olyan társadalmakból tevődik össze, amelyeknek hosszú iszlám előtti történetük van, s amelyeknél az új vallás – egyébként gyakran lassú és tökéletlen – átvétele *ipso facto* nem forgatta föl sem a gazdasági helyzetet, sem a társadalmi struktúrákat. Számunkra tehát az alapvető probléma az, hogy a muszlim politikai építménybe bekebelezett antik társadalmakból kiindulva lássuk, hogy mivé váltak ezek azokhoz a társadalmakhoz képest, amelyek nem épültek be ebbe az építménybe.

Tehát mit változtatott a korábbi társadalmi struktúrákon, gazdaságokon a 7. századi arab hódítás? Elegendő csupán kimondani a kérdést, hogy tudatlanságunk fokára fény derüljön. Jól tudom, hogy egy ilyen kérdés megválaszolása azzal a haszonnal jár – annál is inkább, mivel közvetlenül a hódítás utáni kor forrásanyaga különösen szegény –, hogy eléggé nagy korszakot vehessünk szemügyre annak érdekében, hogy egyféle összképet kapjunk a lassan fejlődő jelenségekről. Így anélkül, hogy a későbbi adatokból nyert eredményeket egyszerűen ráillesztenénk a korábbi korszakokra, vajon illetékességgel tudjuk-e legalább körülírni a tanulmányozásra váró problémákat, és ezekből felvázolni a megközelítő megoldásokat? Terjesszük ki tehát a vizsgálat területét: kevésbé szembeötlő lesz-e a nemleges jegyzőkönyv? Mit tudunk a vidéki életről, a parasztok életében bekövetkező változásokról, amiket az arab hódítás hozott magával – ha hozott –, és későbbi fejlődésükről? Tudunk mi valamit is az antik városnak a középkori városba való átmenetéről, vagy a városi társadalomról? Még a kereskedelem területén is, amely talán, hitünk szerint a legjobban feltárt, mennyi a sötét folt, mennyi az ismeretekről élő illúzió! És nem csak számos jelenségről nem tudunk gyakorlatilag semmit, de elmondhatjuk-e egyáltalán, hogy feltettük a kérdéseket?

A rurális élet? Tanulmányoztuk-e, tettünk-e fel kérdést arra a hatásra vonatkozóan, amit a minap még zömben beduin arabok által véghezvitt hódítás gyakorolhatott az alávetett országokban a nomadizáló pásztorgazdaság és a letelepült földművelő gazdaság megoszlására és kapcsolatára? Itt természetesen több évszázadra kiterjedő vizsgálatról van szó. Az a benyomásunk,

hogyan az arab hódítás e tekintetben nem hozott nagy változásokat, mivel az arabokat – akiket besoroztak a városi társadalmakból származó vezetők – elsősorban eléggé fenntartották a hadseregnek, vagy táborvárosokban helyezték el, hogy a pásztor-expanziót olyan korlátok közé lehessen szorítani, amelyben nem okoz károkat a földműves kerületeknek, hanem csupán hozzájárul a félsivatagos övezetek teljesebb kihasználásához. De a hódítás másnapjának ez a figyelemre méltó helyzete tartós volt-e? Ismerjük Magrebből a Banū Hilāl okozta tragédiát a 11. században: elszigetelt tény ez? A 10. és 11. század az arab Ázsiában nem volt-e a beduin dinasztikák aranykora, amelynek északon a kurd dinasztikák a megfelelői? Azután a 11. század a tanúja az első török invázióknak, ami a nomadizmus előretörésének egyik aspektusa,¹⁵ amelyből a későbbi mongol hódítás lesz – többé-kevésbé közvetlen hatásai révén – bizonyos területeken a döntő gazdasági és politikai tényező. Ezek lennének a véletlen egybeesés izolált tényei? Vannak ezeknek sokkal mélyebb okai, magyarázatai? Mindezek olyan kérdések, amelyek legalábbis megérdemlik, hogy feltegyék őket.

És a rurális élet a földművelő országokban? A problémáknak több szintjét és fajtáját kell megkülönböztetni. Vannak pénzügyi intézmények, az adók, amelyek a föld után járnak: nyilvánvalóan ezeket a legkönnyebb megismerni, mivel azok a muszlim jogtudósok és más szerzők, akiket az adminisztratív problémák érdekeltek, megőrizték őket nekünk. Az igazat megvallva, még e téren sem illethetjük magunkat dicsérettel. A legjobb tanulmányok statikusak, nem rajzolják meg a fejlődést és csak ritkán különböztetik meg a területeket; és ha únos-úntalan hallhattunk a *harāğ*-ról, a jogászok kiállítási tárgyáról, annál diszkrétebbek a tizeddel, amiből – bármilyen fájdalom is bevallani – semmit sem értünk. Ám hagyjuk most ezt a területet, ami kissé kívül esik jelenlegi gondolatmenetünkön; hallunk egy keveset beszélni a tulajdonról, főleg amikor bizonyos nagyságrendekről van szó, és ismerjük a különféle szerződések jogi kikötéseit, miszerint a tulajdonos műveltetheti a földjét paraszttal. Erre nem fogunk panaszkodni. Ám milyenek a nagy- és kisbirtok viszonyai a bizánci és szászánida időkhez képest, és későbbi fejlődésükben? Milyen társadalmi kategóriákban ragadták meg a tulajdonosokat? Melyek a kultúra gazdasági és technikai formái? Hogyan fest a parasztlakosság helyzete, például a röghözkötöttség kérdése? Vagy a fejlődés hasonlósága vagy nem-hasonlósága e tekintetben a határ két oldalán, amely elválasztja a muszlim világot Bizánctól vagy a keresztény Nyugattól? Ám mindhiába! Azt fogják nekem mondani, hogy lehetetlen jobban csinálni, mivel az iszlám, a városi civilizáció, a maga irodalmában semmiféle helyet sem

ad a rurális életnek (eltekintve a fejedelmi udvarral kapcsolatos beduinizmustól). Meggyőződésem ugyanakkor, hogy többet tudhatnánk, ha rászánnánk magunkat erre. Egyiptomra vonatkozóan bizonyosan, ahol a papíruszok – amennyiben módszeresebben kutatták volna őket ilyen szándékkal – lehetővé tennék néhány város monográfiájának összeállítását a muszlim uralom több évszázadán keresztül. Más országoknál is így van ez: gondoljanak arra, amit főleg későbbi korokra, de középkori bevezetésekkel meg tudott csinálni Iránról az angol Miss Lambton.¹⁶ Azerbajdzsánról pedig a szovjet Petrusevszkij.¹⁷ A lényeg az, hogy bátran ki tudjuk szélesíteni a dokumentumokon alapuló kutatások horizontját: a napvilágra került arab szövegek keveset mondanak nekünk a szíriai parasztokról? És az oszmán szövegek?¹⁸ És a „latinnak” nevezett Kelet szövegei a középkor derekáról, amiket az ember ennél fogva figyelmen kívül hagy, ha orientalista, ám félreért, amennyiben nem az – szóval ennek a keresztes háborúkból eredő államokban testet öltő „latinnak” nevezett Keletnek a szövegei, ahol a parasztok, noha mind őshonosak voltak, új uruk tetszését elnyerendő vajon nem forgatták-e föl falvaikat, technikájukat és szokásaikat?¹⁹ Mindaddig nem áll jogunkban azt mondani, hogy nincsenek dokumentumok, ameddig mérőórnunkat nem vettük ki minden lehetséges irányba.

Egyébként azt hiszik, hogy a városokat illetően fényesebb a helyzet? Az az igazság, hogy a muszlim irodalom jóllehet városi, itt szintén árnyékban hagyja – egy önmagában is tanulságos paradoxon gyanánt – a városi élet számos vonatkozását, és az azt alkotó emberek jelentős részét. A muszlim állam és a muszlim intézmények túlnőnek a városokon, és nem ismerik el azokat mint olyanokat: ebből nem következik, hogy nem léteznek, de ahogy nem találjuk azokat kifejezett formában megemlítve a klasszikus értekezésekben, úgy feledkezünk meg mi is azokról, szinte anélkül, hogy számot adnánk róluk. Kivel tudnánk ugyanakkor elhíttetni, hogy minimális türelemmel a krónikák ne tennék lehetővé – hogy ne menjünk messzebb – Abdad vagy Damaszkusz történetének megírását? Mégsem készült semmi az iszlám első két fővárosáról, és amit a harmadiknál, Kairónál²⁰ elvégeztek, azt újra meg kell csinálni. Egyedül Aleppóról van egy mintaszerű monográfia, mégpedig Sauvaget-é.²¹ de milyen értelemben mintaszerű? A szerző túl tág értelemben fogta fel az emberi realitásokat, mivel a város történetében nem szorított helyet a város lakóinak: mindazonáltal az urbanista, a város-gépsz törekvése áll munkájának középpontjában, nem a társadalomtörténészé, és utána – jóllehet az ő segítségével – meg kell írni Aleppó másik történetét. A középkori muszlim várost általában egyfelől az antik várossal, másfelől a

kommunális kori európai várossal állítják szembe. Ezek a szembeállítások adott formájukban számomra nem tűnnek helytállóknak, és hogy elkezdtem néhány vizsgálatot a premongol Kelet társadalmáról és városi szervezetéről, meg vagyok győződve annak szükségességéről, hogy alapjában kell átértékelnünk azt a sommás képet, amelyet eddig láttunk.²²

Hogy állunk a városi népesség osztályaival? Egyetlen példa: mindnyájan tudjuk, hogy a muszlim társadalom – különösen a városokban – a középkorban rabszolgatartó társadalom volt: nem különös tehát, hogy meg kellett várnunk az új Iszlám Enciklopédia első füzetét ahhoz, hogy találjanak egy orientalistát,²³ aki nem tartja méltatlannak azt, hogy írjon valamit a rabszolgaságról? Ezt megelőzően az egyetlen komoly munka Verlindené volt, aki nem orientalista.

A mesterségek, a munka? A technikákat tanulmányozták, mert azok megmutatták a tudományos vagy a kivételes művészi megvalósítás jelentőségét. Sokkal kevésbé ismerjük a többit, és nem mondhatjuk el, hogy átfogó képpel rendelkezünk a muszlim világ technikai haladásáról, ha egyáltalán volt ott ilyesmi. Nem állunk jobban a munka körülményeit illetően sem: hogy is fest a szabad munka és a rabszolga munka, az elszigetelt kézművészség vagy műhelytársulások bizonyos szakmákban, vagy a munka díjazása? Forrásanyag lenne, de semmit sem merítettek belőle. Sőt, mi több, talán azt is képzeljük – kivéve a szigorúan vett specialistákat –, hogy tudunk valamit a korporációkról, de ha Bernard Lewis-szel²⁴ megvonjuk ismereteink mérlegét és egy kicsit átgondoljuk mindazt, amit e címszó alatt összeírtak, észrevesszük, hogy ez illúzió: részletes információink vannak több muszlim ország modern korporációiról, viszont annyira nem ismerjük, milyenek voltak is ezek a középkorban, hogy majdnem ellentmondás nélkül megkérdőzhetnénk, vajon léteztek-e akkor? Persze nem olyasféle szakmai szervezetről van szó, amelyet néhány *hisba* kézikönyvet utánozva leírnak, sem pedig a mesterségek topográfiai szektorok szerinti felosztásáról; ilyesmi bizonyosan van. De vajon római-bizánci típusú állami szervezeti formáról vagy a mi Nyugatunk szerinti autonóm korporációkról van-e szó? Ezek a korporációk tagjaik lényeges tevékenységének keretét képezik, vagy ellenkezőleg, a népmozgalmak rajtuk kívül alakulnak ki? Minden mesterség szervezett volt? És nem tudom, hányféle más lényeges kérdés merülhetne még fel: ezeknek szentelt tanulmány pedig egy se. Nincs jogunk ugyanis a modernből a középkorira visszavetíteni, sem pedig testületi életről beszélni, egyedül azért, mert vannak csoportok, amelyeknek tagjai kézművesek.

És létezik-e polgárság vagy legalábbis mi jellemzi a városi felsőbb réte-

geket? Van-e községi élet? Azt mondják, nincs: én nem látom be, hogyan lehetne másként, mint „igen”-nel értelmezni bizonyos tényeket, amelyekre vonatkozóan itt pusztán csak utalhatok,²⁵ hogy jelezzem minden alapvető probléma revíziójának vagy inkább együttlátásának szükségességét, még akkor is, ha megoldottnak hisszük őket.²⁶

Azt hisszük, hogy tudunk valamit a muszlim kereskedelemről. Nyilvánvalóan abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 9. és főleg a 10. századra vonatkozóan rendelkezünk az útibeszámolók és földrajzi leírások pleiaszával, amelyből különösebb erőfeszítés nélkül összeüthetünk néhány hatásos fejezetet. Ugyanakkor a keletkutatás szegényére be kell vallani, hogy e tekintetben gyakran utánozták, a legtöbb esetben pedig alig haladták túl azt, amit Heyd,²⁷ aki nem tudott arabul, háromnegyed évszázaddal korábbi anyagra támaszkodva mondott. Ráhagytuk a Nyugat történéseire még azt a gondot is, hogy ők nyugtalankodjanak ama közvetlen vagy jóval későbbi következményeket illetően, amelyekkel az arab hódítások jártak a nemzetközi kereskedelemre nézve, s ennek folytán még a legnagyobb történészek is elkövettek néhány súlyos hibát.²⁸ Valóban nem tudjuk, hogy milyen volt a muszlim uralom alatti országok kereskedelme a 9. század közepe előtt.²⁹ És noha az Egyiptommal foglalkozó történeti munkák az ország 10. század utáni kereskedelmének jelentős helyet szentelnek, egyáltalán nem vetik föl a közel-keleti kereskedelem általános fejlődésének problémáját abban a döntő periódusban, amelyben annak mediterráneumi részét, majd három évszázaddal később hindu részét is meghódítják az európaiak. A szárazföldi és tengeri kereskedelem központjainak áthelyeződését,³⁰ Irán, Egyiptom, a muszlim Nyugat, a keresztény Nyugat, továbbá a különböző felekezetek kölcsönös szerepét helyénvaló lenne tisztázni: hol találunk minderről értekezést?

És mindez csupán a kereskedelem külső története. Itt-ott találunk néhány ismertetést az ilyen vagy olyan kereskedelmi technikáról: valóban tudjuk, hogy vajon az iszlám e tekintetben hozott-e fejlődést az antikvitáshoz és az őt körülvevő világhoz képest, olyat, amelyet a középkor utolsó századaiban Itália neki köszönhet, mennyiben haladta túl azt a maga részéről, mennyiben magyarázhatja vagy nem magyarázhatja a technikáknak ez az összehasonlítása az egymást váltogató szupremáciákat? Képesek vagyunk reális elképzelést kialakítani a kereskedelem jelentőségéről a gazdaság egészében? S következésképpen a kereskedő osztály jelentőségéről, az ügyletek koncentrációjáról, az ingó vagyon és a föld-vagyon közötti kapcsolatokról? Rendelkezünk területek szerinti ártörténettel, amelyet összehasonlítottak

azoknak a különböző országoknak az áraival, amelyekkel a muszlim kereskedelem kapcsolatban állt? Elkészült-e a muszlim pénz gazdaságtörténete? Sőt, pénzügyi téren, ahol hitünk szerint jobban állunk, tudjuk-e, hogyan adóztatták a kereskedelmet, s vajon a *mukūs*-szal kapcsolatban (a klasszikus muszlim jog így nevezte azokat a kézműipari termékekre és a tranzakciókra kivetett adókat, amelyek számára illegálisnak tűntek) végeztünk-e bármilyen kutatást, ahelyett, hogy a muszlim joghoz hasonlóan szemérmesen elhárítanánk azokat? És megkérdeztük-e magunktól, hogy milyen viszony áll fenn a gazdaság és az állam pénzügyi szervezete között: erőforrásai, módszerei biztosítják-e neki ilyen gazdasági feltételek között az anyagi jólétet és a magánérettel szembeni függetlenséget? Majdnem szégyellem magam ettől a kérdés-halmaztól.

Mindedig ezeket csak statikus formában tettem fel, ami tilos. Le kellene számolni egyszer a Kelet mozdulatlanágáról szóló legendával, ami legfeljebb arra jó, hogy leplezze a kutatásról való lemondást. Éppenséggel meg kell állapítani, hogy Keleten a késő-középkori társadalom rendkívül eltér a kora-középkori társadalomtól. Egy muszlim világról szóló történelem, amely érdeklődést mutatna e kérdés iránt, alapvető fontosságot tulajdonítana annak az időszaknak (egészen durván a 10–11. századnak), amelyben végbemennek azok a döntő változások, melyekből még a modern muszlim társadalomnak is annyi aspektusa származik. Nem merném azt mondani, hogy semmit sem írtak erről az időszakról. De az általános előadásokban majdnem mindig megmaradnak a részletesen tanulmányozott szép időszak (amelynek felső határa akkor lenne, amikor a Būyidák a kalifátust gyámság alá helyezik), valamint a nyomorult, még rövid említésre is méltatlan utódok korszakának elképzelésénél; ami egy-egy korszak valamely államáról szóló beszámolókat illeti, azok – kevés kivételtől eltekintve – *a priori* távol állnak attól, hogy állást foglaljanak hosszabb időszak fejlődési problémáiról. És ugyanakkor ezekben nincs hiány.

Mert kivel fogjuk elhitetni, hogy az iszlám összes megrázkódtatása a középkornak ebben az időszakában legalább részben nem nyerheti magyarázatát a gazdaság és a társadalmi struktúrák jellegzetességeiben, úgy, hogy egyben hat is azokra? Milyen kapcsolat van a 900-as évekbeli kereskedő osztály nagy hatalmának tablója (ami, első látásra úgy tűnik, a kereskedelemről szóló klasszikus előadásokat eredményezi) és a földbirtokkal kapcsolatos gazdasági bázison álló katonai arisztokrácia csaknem totális szupremációjának tablója között, ami majdnem közvetlenül ezután jelenik meg előttünk? És jól látják, hogy az összehasonlító társadalomtörténet, sőt,

csaknem azt mondhatnánk, az általános szociológia döntő problémája felé haladunk, már amennyire ezt a két diszciplínát különállónak lehet felfogni: ez a fejlődés ugyanis, *mutatis mutandis*, általános irányában az, ami a szomszédos Bizáncé, a feudális Európáé – de sok eltérés is van, növekvő eltávolodás ezen társadalmak és a muszlim társadalmak között, amelyek önmagukban is differenciáltak.³¹ Nem mondhatnám, hogy mindaz, amit arról írtak, amit „muszlim feudalizmusnak” akartak nevezni, mindig nagyon pontos elképzeléseken és információkon nyugszik, akár a Keletre, akár a Nyugatra vonatkozóan.³² ezt megpróbáltam egy speciális intézmény, az *iqṭā'* esetében kimutatni. De meg kell mondani, hogy ez csak a probléma egyik eleme, s jócskán idézhetnénk továbbiakat is. Egyetlenegy szomorúan ékesszóló példa: ki ne ismerné a *waqf* vagy *habūs*, a holtkézi vagyon jelentőségét a modern muszlim világban, amely legalább egyik formában – az elasztikus terminológia pontatlansága okán – bizonyos tekintetben megfelel a mi keresztény középkorunk egyházi uradalmának? Ugyanakkor tudnának-e idézni nekem csak egyetlen tanulmányt, egyetlen tanulmány-részletet a *waqf* mind gazdasági realitás eredetéről,³³ vagy az intézmény nyilvánvaló növekedéséről és átalakulásáról a középkornak ebben az időszakában, amelyben az ortodox reakciót nem lehet tőle elválasztva megérteni? Tudom, nem könnyű ezt megvalósítani. De olyan nehéz lett volna legalább a kérdést feltenni?

A gazdaság- és társadalomtörténet fejlődési aspektusával szembenézni ugyanaz, mint felidézni azokat az antagonizmusokat, ellentéteket, melyeket az felmutat nekünk. Volt-e a muszlim világban „osztályharc”, a kifejezést természetesen nagyon rugalmasan értelmezve? Természetesen voltak a *zang*-ok: de kevés értelme van kiemelni ezt az epizódot, amennyiben a középkori muszlim történelem egészen belül nem húzzuk alá azt a jellegzetességét, amely kivételes. Sejtik, állítják a társadalmi antagonizmusokat a *qarmata*, az ismā'īlita s egyéb mozgalmak mögött: alig próbálták pontosabban meghatározni ezek jelentőségét, a résztvevőket. A különféle felkelésekben, a különböző eretnekmozgalmakban elég jól észrevesszük a társadalmi aspektusokat, amelyek összekeverednek a „nemzeti” aspektusokkal: ezt nagyjából inkább állították, mintsem közelebről megvizsgálták. Annak a forrásanyagának a sajátossága, amelyből ismerjük e különféle mozgalmakat, abban áll, hogy ezeket katonai vagy ideológiai aspektusaikból mutatja be, s nem társadalmi összetételükben: meg kell próbálni pontosabban meghatározni ezt. Hogy egy jobban kutatót területről vegyünk példát, egy vagy két generáció óta sok érdekes dolgot tudtunk meg a *futuwwa*³⁴-szervezetekről: mivel az ezekre vonatkozó forrásanyag lényegében ideológiai aspektusokról

nyújt számunkra felvilágosítást, csak lassacskán mertük őket társadalmi szerepükben tekintetbe venni,³⁵ és véleményem szerint a nekik szentelt legjobb munkák még kissé meghamisítják a dolgok magyarázatát, mert nem kifejezetten azokból a városi társadalmi struktúrákból indulnak ki, amelyekben ezek a szervezetek elhelyezkednek.³⁶

Itt megállok. Magától értetődik, hogy egyáltalán nem akartam a számunkra felvetődő problémák kimerítő leltárát nyújtani,³⁷ sem pedig kész formulát adni azokról, amelyekre céloztam. Ez ennek a folyóiratnak egy egész füzetét elfoglalná, feltéve, hogy ez lehetséges volna. A beszámoló úgy, ahogy van, azt hiszem, érzékeltette, hogy bármennyire hálával is viseltessünk néhány egyedi teljesítménynek, mégis a maga egészében meg kell teremtenünk a középkori muszlim Kelet gazdaság- és társadalomtörténetét, hogy a muszlim Nyugatról és muszlim Távols-Keletről, amit én nem ismerek, ne is beszéljünk. Ennek a vállalkozásnak a progresszív megvalósítása nem fogja megengedni nekünk, hogy csak bebútorozzuk a muszlim épület egyik csaknem teljesen üres emeletét, hanem új megvilágításba is kell helyezni, hogy a már berendezett többi emeletet jobban lássuk összes dimenziójában. Ugyanis semmiképpen sem becsüli le a muszlim civilizáció szellemi aspektusainak történetét az, ha kimondjuk, hogy anyagi társadalomban fejlődött, s nem tudnánk teljesen megérteni, ha kihúznánk alóla az alapot. A muszlim történelemtől ily módon nyert teljesebb és gazdagabb kép ugyanakkor lehetővé teszi számunkra, hogy e történelmet jobban jellemezzük más emberi társadalmak történetéhez viszonyítva, s jobban elhelyezhessük az egyetemes történelem fejlődésében: az irányulás konvergenciái vagy divergenciái, a fejlődés megszakadása vagy folyamatossága az arab hódítás eredményeként, a különböző párhuzamos történelmek függetlensége vagy függősége stb. Olyannyira banális kérdések, hogy meg fogják tőlem kérdezni, mire szolgál állandó ismételtetésük: de olyan kérdések, amelyekre – félretéve az olcsó általánosságokat – pontosan most kötelességünk konkrét és alapos válaszokat adni. És ezután egy emberiségért egyetemlegesen felelős történelem lesz, s ha megengedik nekem a következő neologizmust, többé nem látunk olyan orientalistákat és occidentalistákat, akik kongresszusaikon háttal fordítva haladnak a maguk útján, hogy választ adjanak azokra a kérdésekre, amelyek nem felelnek egymásnak, hogy találmányi szabadságként őrizzék módszereiket, s hogy olyan szavaknak adjanak értelmet, amikhez nem értenek.

Az olvasó bizonyára sommásnak fog találni engem, ami elkerülhetetlen, s éppen ezért kissé igazságtalan. Remélem, nem fog kételkedni abban, hogy a tudományágunk hibáinak felfedésére fordított figyelem teljes mér-

tékben megengedi számomra, hogy tiszteletet érezzek sok olyan ember iránt, aki ezt műveli. Mivel fejleszteni akarjuk tudományunkat, s bizonyos mértéket készítve az elvégzendő munka hatalmas tömegét állapítjuk meg, s az elmerüléstől való félelemben meghúzzuk a vészcsengőt. Bocsássák meg nekem, ha kissé erősen húztam meg.

Jegyzetek

1. Kiadja Sinor Dénes, Cambridge 1954. VIII. 108.
2. 1954. augusztus 23-án.
3. i.m. 16.
4. Ezt a megjegyzést, ami az eredeti előadásomban nem szerepelt, nyilvánvalóan jogosan tette nekem H.A.R. Gibb.
5. Tudnánk-e ehhez bosszantóbban alkalmas szemléltetést találni, mint az Iszlám Enciklopédia (természetesen nem az új kiadásról beszélek, amely úgy tűnik, az elsőnek éppen ezt a hibáját korrigálja majd); A földműves létről nincs benne semmi. A kézműves és kereskedelmi életről véletlenszerű vagy érintőleges megjegyzések: Massignon-nak a korporációkról szóló nagyon is értékes cikke maga is az ideológiáról és a beavatási szertartásokról értekezik, s nem a gazdaságról. Hogy egy újabb példát is vegyünk, Pareja *Islamologia*-jában (Róma 1951.) a muszlim társadalom gyakorlatilag nem jelenik meg. E mozzanat bizonyára nem volt ismeretlen Sauvaget számára, de nem mondhatnánk el, hogy az *Intorduction à l'Histoire de l'Orient musulman* című művében határozottan kidomborodna. Mindezek természetesen csak példák, mégpedig szándékosan eltérők.
6. Tipikusnak tűnik nekem e tekintetben egyebek között a *Revue des Études Islamiques: Abstracta Islamica*-ja, pontosan azért, mert igazgatója, M. Massignon és munkatársai azok közé tartoznak, akiket a társadalmi realitások a legjobban érdekelnek, és akiknek a jelenségek kutatása a legközelebb tartozik. Ugyanakkor, ha az ember ezeknek az *Abstracta*-knak a segítségével össze akar állítani egy gazdaság- és társadalomtörténeti bibliográfiát, arra kényszerül, hogy egy sor más rovatnál (etnologia, szociológia, művészet és régészet, kézműves-mesterségek, folklór, törvényhozás és közigazgatás s talán még egyebek) keressen, ami a történelmi publikációk bibliográfiáival való összehasonlítás révén azt a benyomást kelti, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet koncepciója nincs világosan kibontva.
7. Ez utóbbi veszélyt természetesen növelik a fordítások. Például arra a bajra gondolok, amit a tökéletlen információk felszínes magyarázatának köszönhetően az *iqta*^C „hűbérként” való fordítása okozhatott. Két nyelv szakkifejezései olyan fogalmaknak felelnek meg, amelyek nem mindig fedik egymást.
8. Rainer herceg gyűjteményében. Tudomásom szerint Karabaček óta egyedül Grohmann érdeklődött iránta, anélkül, hogy a körülmények megengedték volna neki, hogy ugyanannyit adjon ki azokból nekünk, mint az egyiptomi gyűjteményekből.
9. Természetesen ismerem azt a néhány publikációt, amelyet különböző tudósok az arab papíruszkutatás terén Becker óta közreadtak, aki e téren az összes felhasználási lehetőséget megmutatta. Ugyanakkor felmerül bennem, hogy vajon az iszlám előtti

idők hasonló tudományágától kölcsönzött papiruszkutatás névnek és a kutatók érdeklődését az iszlám „klasszikus” századaira irányító általános előítéletnek a kombinációja nem járt-e kissé a későbbi korok forrásanyagainak elhanyagolásával, azokéval, amelyeket egyszerű papírra írtak... Az arab dokumentumok publikációihoz természetesen hozzá kell venni a más nyelvű dokumentumokét, különösen a kairói zsidó Genizáét. Mindez kizárólag egyiptomi. Vitathatatlan, hogy a kutatáshoz e tekintetben Egyiptom különösen kedvező feltételeket kínál. De ebből se annak a hiedelemnek kellene következnie, hogy másutt lehetetlenség bármit is találni, s annak az „egybecsomó” beletörődésnek, miszerint az iszlám egészét Egyiptommal azonosnak képzeljük el, amely éppen ellenkezőleg, akárcsak az antikvitásban, igen speciális valami.

10. Bár az egész nyilvánvalóan nem mindenütt úgy jelentkezik, mint Törökországban, az ő példaadó erényük javára mégis alá kell húzni azokat az eredményeket, amiket ebben az országban értek el, ahol a 12. századra visszamenő *waqf*-iratokat, valamint olyan különböző típusú okleveleket fedeztek fel, amelyek valóban nagy számban vannak azokra az időszakokra, amelyek korainak számítanak a török történelemben. Lehet-e remélni, hogy abban a mértékben, ahogy a különböző muszlim népek öntudatukra ébrednek és eljutnak a sorsuk iránti felelősségig, úgy tudják majd megtenni a szükséges intézkedéseket saját történelmük megóvására és követni ezen az úton török kollégáikat?
11. Szándékomban áll hamarosan kiadni azoknak a hivatalos iratoknak a jegyzékét, amiket az irodalmi művekben és az arab *inšā'*-gyűjteményekben őriztek meg.
12. Vö. az *Évolution de l'iqā' du IXe au XIIIe siècle* című cikkemmel: in: *Annales (Économies-Sociétés-Civilisations)* 1953. 37.
13. R. Brunschvig: *Urbanisme médiéval et droit musulman*, in: *Revue des Études Islamiques* 1947. 127–155.
14. Ennek egy példáját tanulmányoztam a *Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq bûyide d'après un traité de mathématique* (in: *Annales de l'Institut d'Études Orientales d'Alger*, 1952, 326–353.) c. cikkben.
15. Természetesen nem akarom azt mondani – bizonyos lecsapódott közhelyekben gondolkodva –, hogy minden török nomád volt.
16. *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.
17. *Esquisses sur l'histoire des rapports féodaux en Azerbaidjan et en Arménie du XVIe siècle au début du XIXe*, Leningrad, 1949. 382. (oroszul).
18. Vö. R. Mantran és J. Sauvaget: *Règlements fiscaux ottomans*, Damas 1953. és B. Lewis: *The ottoman archives as a source for the history of arab lands*, in: *JRAS* 1951.
19. Cl. Cahen: *Le régime rural syrien au temps de la domination franque*, in: *Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg*, 1951. ápr. (29. évf.); J. Prawer: *Études de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée*: Byzantion 1953.
20. M. Clerget: *Le Caire*, Paris 1934.
21. J. Sauvaget: *Alep*, Paris 1941. Bāsráról fontos elemek találhatóak Ch. Pellat (*Le milieu bāsrrien et la formation de Djahiz*, Paris 1954.) munkájában, és al-Ālī egyik művében, amit én csak az *Arabica* 1, 2. 226. oldalán alapján ismerek.
22. E kérdés néhány aspektusáról futó áttekintést találnak majd, úgy, ahogy azt a brüsszeli Jean Bodin Társaság részére készített közleményemben összeállítottam

- (*Mouvements populaires dans les villes de l'Orient musulman*, Société Jean Bodin, 1955. 273–288. – szerk.).
23. R. Brunschvig: *ʿAbd* szócikk. Nem kell dicshimnusz tzenem erről a cikkről, ami a jövőben a kutatás alapja lesz; nyilvánvaló, hogy az enciklopédiai szócikk nem tudná annak minden aspektusát kimeríteni. Különösen a rabszolgaság gazdasági oldalát kell majd elmélyíteni.
  24. B. Lewis: *Islamic Guilds: Economic History Review*, 1938.
  25. Vö. 22. sz. jegyz.
  26. Ebben a madártávlatból történő szemrevételezésben természetesen kihagytam a muszlim Nyugatot, aminek a kutatása jobban áll. De nem tudnánk egy magribi városról egy keleti városra következtetni, sőt nyilvánvaló, hogy például Fezt illetően kivételesen a középkor végén túlra jutunk – e városról R. Le Tourneau disszertációjára immár figyelemreméltó, jól feldolgozott dokumentációt nyújt számunkra (*Fés avant le protectorat. Étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman*, Paris, 1949. – szerk.).
  27. *Histoire du Commerce du Levant* (a francia fordítást a szerző egészítette ki), Paris 1885.
  28. A „Mohamed és Nagy Károly” vita – az elnevezés H. Pirennettől származik, aki ezt megnyitotta – legjobb ismertetése R. Lopez: *Mohammed and Charlemagne, a Revision*, in: *Speculum* XVIII, 1943-ban található, kidolgozása pedig a *Cambridge Economic History*, t. II. 1952. megfelelő fejezetében. M. Lombard – (Párizs) már régóta készít egy munkát a muszlim gazdasági életről és annak hatásáról az európai gazdaságra, főleg az ʿabbászida korra vonatkozóan; ebből csak egy részleges vázlatot bocsájtott közre eddig az *Annales*-ben (*Economies-Sociétés-Civilisations*, 1947.; vö. még *La route de la Meuse*, in: *L'Art Mosan*, Paris, 1953.), amelynek módszere kissé nyugtalanít engem.
  29. A probléma „periodizációjára” kiterjedő figyelme miatt a leghasznosabb munka – dokumentációjának és magyarázatainak erősen felszínes jellege ellenére – Arch. Lewis: *Naval Power and Trade*, 500–100, Princeton, 1951.
  30. Szuggeratív áttekintést nyújt B. Lewis: *The Fatimids and the route to India*, in: *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* XI. 1949–1950.
  31. Néhány nagyon általános (és egy-két részletet illetően átértékelendő) szempontot adtam elő az R. Boutruche beszámolójához fűzött hozzászólásomban, amit a IX. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusra készített a feudális intézményekről, ld. *Rapports*, Paris 1950. 458–470.
  32. Az „occidentalista” középkorkutatók nagy részének arra irányuló törekvése, hogy a feudális minősítést a középkor derekának nyugat-európai társadalmához csaknem teljesen hasonló társadalmakra korlátozza – ha egyáltalán vannak ilyenek –, nyilvánvalóan ellentétben áll a többi társadalom legtöbb specialistájának azzal a törekvésével, hogy feudálisnak kereszteljen el bármilyen társadalmat, ahol megtalálható a politikai autoritás felaprózódása, vagy az, hogy az általunk nyilvánosnak tekintett funkciókat a részünkről privátnak tartott hatalom megkaparintja, vagy hogy a katonai szolgálatokat földjuttatásokkal jutalmazza. Természetesen szó sincs arról, hogy ehelyütt vitassunk meg egy ilyen nagy horderejű kérdést. Eleget mondani, hogy a két *a priori* álláspont között – amelyeknek hiveit csak elutasítani lehet,

remélve, hogy megegyeznek egy közös terminológiában – van hely egy harmadik számára, amely abban áll, hogy szerényebben határozzuk meg azokat az analóg sajátosságokat, amelyekkel bizonyos számú társadalom rendelkezik vagy sem, s következőképpen olyan objektív kritériumokhoz jussunk el a lényegi sajátosságok meghatározása érdekében, amelyek lehetővé teszik a társadalmak tudományos minősítését. Másfelől, mint mindig, gondot kell fordítani azoknak a nagyon eltérő konkrét realitásoknak a megkülönböztetésére, amelyek a látszólag analóg szavak vagy intézményes külső mögött megbújhatnak: például aközött, hogy egy falut adományoznak egy katonának, ami a kisbirtokot erősíti, s egy kerületet – közjogokkal megtévezve – egy parancsnoknak, ami a hűbériséget alapozza meg, ellentét áll fenn: ugyanakkor az arabban helyenként és időnként, olykor pedig egyidőben ugyanaz az *iqta'* szó jelölte mind a kettőt. Lehetetlen megadni itt a „muszlim feudálisizmus” bibliográfiáját (vö. többek között fentebb a 12. sz. jegyzettel). Tipikusnak tartom G. Salinger – bizonyos vonatkozásaiban helytálló – cikkét: *Was the Futuwwa an oriental form of chivalry?* in: *Proceeding of the Amer. Philos. Soc.* 1950. amely, miközben okkal fordul szembe a fogalmak bizonyos „eszmei zürzavarával”, összekeveri a lovagságot és a hűbériséget... Számos hasznos információ és megjegyzés ellenére ugyanez a lazaság található Poliák: *La féodalité islamique*-jában (in: *Revue des Études Islamiques* 1936.), ami a mamľük-kori Egyiptomot helyezi a vizsgálat középpontjába, amely pedig a muszlim államok közül bizonyára a legkevésbé „feudális”.

33. Természetesen nem a *waqf* jogi elméletéről beszélek, amellyel kapcsolatban újabban haladást értek el; vö. főleg J. Schacht: *Early doctrines on waqf*, in: *Fuad Köprülü Armagani*, Istanbul, 1953. 443–452., amiben kissé csodálom, hogy míg a szerző – ha nem találja elbizakodottnak részemről ezt a fenntartást – hasznosította Hilāl b. Yahya értekezését, addig al-Ḥaṣṣafét nem, ami az előbbivel nagyjából egykorú és nekem úgy tűnik, sokkal gazdagabb tartalmú.
34. Legfőképpen Taeschner munkái révén, amelyeknél nem takarékoskodhatunk az elismeréssel. Vö. ide kapcsolódó utóbbi munkái közül főleg: *Das Futuwwarittertum des islamischen Mittelalters*, in: *Beiträge zur Arabistik* stb. 1944.
35. Ld. Massignon főleg társadalompszichológiai szempontú szuggesztív reflexióit: *La Futuwwa* stb., in: *Nouvelle Clio* 1952.
36. A Jean Bodin Társaságnak készített értekezésemben kifejtett szempont, ld. fentebb a 22. sz. jegyzetet.
37. Sem pedig *a fortiori* egy mégoly elemi bibliográfiát az érintett témákról: az idézett munkák több alkalommal részben azon megjegyzések miatt szerepeltek, amiket általában beállítottáguk sugallt, részben pedig azért, mert megvolt az a kockázat, hogy bizonyos ideig elkerüljük a kollégák figyelmét, miközben először szükségszerűen a szorosan vett orientalista bibliográfiát tanulmányozzák.